

2. אמונה בעידן של שפע: האדם, הבריאה, א-לוהים - דוב ברקוביץ

א. "כאן" זה לא "שם"

אנו חווים על גופנו ממש את המפגש המחודש עם ארץ שלא הכרנו במשך דורות רבים. מפגש זה הוא בראש ובראשונה מפגש עם האדמה עצמה, עם השמים הנמתחים מעליה, עם האור הבוהק. אנו חשים שוב את רוחות הסער של החורף ואת הבריזה המצננת את חום הקיץ, את החמסין באביב, המכה באשליה שכאן, בארץ האבות, שורר אותו אביב הממלא את דפי השירה והספרות המוכרות. כאן זה לא שם: זה משהו אחר. אבותינו שחיו כאן כתבו על שש עונות בארץ, לא ארבע:

רבי שמעון בן אלעזר משום רבי מאיר, וכן היה רבי דוסא אומר כדבריו: חצי תשרי, מרחשוון וחצי כסלו - זרע; חצי כסלו וטבת [וחצי שבט] - חורף; חצי שבט, אדר וחצי ניסן - קור [האדמה קלטה את הקור]; חצי ניסן, אייר וחצי סיוון - קציר; חצי סיוון, תמוז וחצי אב - קיץ; חצי אב, אלול וחצי תשרי - חום [האדמה קלטה את החום].¹

חלק חיוני של המפגש המחודש עם הארץ הוא לחוש אותה כמות שהיא, בלי להלביש עליה חוויות שצמחו "שם", חלומות שחולמים "שם". כמו בקשר עם אישה או עם חבר, החיות באה מתוך ההקשבה לייחודיות של מפגש סגולי שאין כמותו; כך אנו נקראים לחוות

1 תוספתא, תעניות א, ז; ובניסוח שונה מעט - בבא מציעא דף קו ע"ב.

בגוף ובנפש את האיכויות המיוחדות של ארץ ישראל כמות שהיא. אנו צמאים לכונן את רוחנו מתוך המגע עם הארץ שמתחת לרגלינו. הטלטלה בין החיים והמוות הייתה מאז ומעולם מנת חלקם של יושבי ארץ ישראל. מאז תקופת המקרא ולאורך הדורות קיימות עדויות על תקופות ברוכות יותר בגשמים וברוכות פחות - עד כדי רעב. בסיפורי האבות בספר בראשית הביאו אירועים קשים של בצורת ורעב את יושבי הארץ לנדוד בחיפוש אחר מקורות מחיה. מקום המפלט העיקרי היה מצרים; שפע המים בנילוס הבטיח בסיס כלכלי יציב. אך גם בסיפורי חלומות פרעה בספר בראשית ומנהיגותו של יוסף במצרים מוזכרות "שבע שנות שובע" ו"שבע שנות רעב".

הטלטלה הקיומית התמידית של תושבי הארץ נגרמה מכך שארץ ישראל ממוקמת בצומת דרכים אקלימי - מדבריות ממזרח, מדרום ומדרום מערב, הים התיכון ממערב ואירופה המושלגת וברוכת הנהרות והאגמים מצפון ומצפון מערב. הטיה קטנה של הרוחות בשכבות האטמוספירה הגבוהות, המכוונות את המערכות הקובעות את תנאי מזג האוויר באזורנו, עשויה לשנות את כמות הגשמים בארץ ישראל מקצה לקצה - ובעקבות כך את תנאי המחיה של יושביה.

בספרו "גשם ורוח" כותב הפרופסור פינחס אלפרט, ראש החוג לגיאופיזיקה ולמדעים פלנטאריים באוניברסיטת תל אביב, שמציאות אקלימית זו היא תוצאה של תופעה הקיימת רק בשתי נקודות על פני כדור הארץ: "ישראל נמצאת בצומת של ארבע מערכות סינופטיות ענקיות, ולכן נתונה להשפעות מנוגדות (גשם או יובש)... למעשה קשה מאוד לחזות ברגע נתון איזה מן הכוחות הללו, אשר מצויים בשיווי-משקל עדין, ישלוט באזורנו. אין שום מדינה אחרת בעולם שנמצאת במצב כזה, הקרוי 'אוכף' במינוח

המטאורולוגי, ובשכיחות גבוהה כל כך. יש מקום נוסף בעולם הנמצא במיקום יחסי דומה לזה בדיוק ביחס למערכות הלחץ, ואולם הוא מצוי בנקודה כלשהי מעל האוקיינוס השקט (קו אורך $180^{\circ}W$).²

הפרופסור אלפרט רואה קשר בין התופעה הייחודית של "אוכף אקלימי" לבין הדרך שבה מתאר המקרא את המציאות ההפככה בארץ ישראל:

"כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כְּאָרֶץ מִצְרַיִם הוּא אֲשֶׁר יֵצְאֲתֶם מִשָּׁם אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זְרַעֲךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרִגְלֶךָ כְּגֹן הַיָּרְק. וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אָרֶץ הָרִים וּבִקְעֹת לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מַיִם. אָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ דִּרְשׁ אֹתָהּ תָּמִיד עֵינֵי ה' אֱ-לֹהֶיךָ בָּהּ מִרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה" (דברים יא, י-יב).

בימים שמיד לאחר חג הסוכות היה החקלאי מפנה את עיניו אל השמים מתוך הידיעה הברורה שהחיים, במובנם הראשוני ביותר, תלויים בברכה שתֵרד משם. זאת ועוד: בלי ימי גשם רצופים ומשמעותיים היו בורות המים שנחצבו בסלע נשארים ריקים, מה שהותיר משפחות וקהילות שלמות ללא מי שתייה בימי הקיץ הלוהטים. אנו מכירים עדויות קשות של נוסעים, גם בימי הביניים, שבהגיעם לירושלים מצאו אנשים מתים משום שבורות המים התרוקנו, ופשוט לא היה מה לשתות.

בחנוכת בית המקדש הראשון תיאר המלך שלמה את תפקיד המקדש כמקום תפילה בעת צרה, ומיד הזכיר את איום הבצורת, והרעב הבא בעקבותיו:

2 פינחס אלפרט, גשם ורוח, הוצאת ראובן מס, ירושלים, 2009, עמ' 29 - 31.

”בְּהֶעָצֵר שָׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר כִּי יִחַטְּאוּ לָךְ וְהִתְפַּלְלוּ אֶל
הַמָּקוֹם הַזֶּה וְהוֹדוּ אֶת שְׁמֹךְ וּמִחַטָּאתָם יִשׁוּבוּן כִּי תַעֲנֶנּוּ.
וְאַתָּה תִשְׁמַע הַשָּׁמַיִם וְסִלַּחְתָּ לַחַטָּאת עֲבֹדֶיךָ וְעַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל
כִּי תוֹרֵם אֶת הַדֶּרֶךְ הַטּוֹבָה אֲשֶׁר יֵלְכוּ בָּהּ וְנִתְּתָה מָטָר עַל
אֲרָצְךָ אֲשֶׁר נִתְּתָה לְעַמֶּךָ לְנַחֲלָה” (מלכים א, ח, לה-לו).

דברי התוכחה של הנביאים חוזרים על הפרשייה במקרא, שחכמי
התלמוד קבעו לומר אותה פעמיים ביום כחובה המוטלת על כל
יהודי:

”וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ תִשְׁמְעוּ אֶל מִצְוֹתַי... וְנִתְּתִי מָטָר-אֲרָצְכֶם
בְּעֵתוֹ... הַשָּׁמַר וְלָכֶם, פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם, וְסִרְתֶּם וְעֲבַדְתֶּם
אֱלֹהִים אֲחֵרִים... וְעָצַר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר, וְהִאֲדָמָה
לֹא תִתֵּן אֶת-יְבוּלָהּ, וְאֲבַדְתֶּם מְהֵרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטְּבָה...
(דברים יא, יג-כא).

הדיון במשנה ובגמרא במסכת תענית משקף באופן אותנטי את
התחושה הקיומית של הגרים בארץ, אשר בה היו תנאי המחיה
נתונים תמיד במטוטלת של חיים ומוות. הסיפורים אודות ”מורידי
הגשמים” - אשר המפורסם שבהם הוא חוני המעגל - ממשיכים את
מסורת המקרא בלבוש חדש, אבל תוך שמירה על שורש התובנה
כי התנהגות האדם, במיוחד בכל הקשור למוסר החברתי, היא
הקובעת את השימוש, שיעשה בורא העולם, במפתח הגשמים. הוא
המפתח לאוצר החיים בארץ ישראל.

ב. האדם ומחיתו - האתגר

באיזו מידה הדברים הללו עדיין רלבנטיים גם עבורנו? גם בעידן התפלת המים אנו עדיין תלויים בגשם לרווחתנו האישית, הסביבתית והחברתית, אך איננו נמצאים במצב של חיים ומוות כאבותינו. יתר על כן: אנו, אנשי המודרנה, חשים שלכל בעיה יש פתרון, שהתחכום הטכנולוגי יגן עלינו מכל צרה. במצבים שבהם אבותינו פנו לבורא עולם בתפילה, אנו מחפשים פתרונות. מחלה מדבקת? יש אנטיביוטיקה! עקרות בנשים? יש הפריה חוץ-גופית! בצורת? אפשר להתפיל מי-ים!³

בד-בבד עם התפתחות המדע והטכנולוגיה איבד האדם הרבה מתמימותו בכל הקשור לתופעות טבע, ובכלל זה גם לאירועים חריגים ביותר. האדם רואה את עצמו כמתוחכם יותר מאבותיו. הוא מפרש כל תופעה שהוא נתקל בה, ולו הקיצונית והחריגה ביותר, מתוך אמונה, לפעמים עיוורת, באדם, ועל בסיס הסבר מדעי רציונאלי. הוא משוכנע שעם מאמץ ויוזמה, ותוך שימוש בכישרונותיו, יוכל לפתור כל בעיה.

יכולתו של האדם המודרני לעמוד על תהליכים המתרחשים הן בעצמים קוסמיים אדירים והן ברמה המיקרוסקופית - ואף לשלוט בתהליכים אלה במידה הולכת וגוברת - צמצמה את תחושת התלות שלו בכוחות גדולים ממנו ואת הרגשת חוסר האונים שלו מולם. ככל שהאדם נחשף לעוד ועוד מסודות הבריאה, שבמשך דורות הצטיירו כדברים הנעלמים מהשגתו, וככל שהצליח לארגן את תהליכי הייצור הכלכליים והטכנולוגיים במערכות רציונאליות, הוא חש בטוח יותר בעולם, אשר נתפס בעיניו כפחות מבהיל

3 חלק מהקטעים הבאים נכתבו בידי יהושע וייסברג, חבר בית המדרש.

ומפחיד. האדם המודרני חווה לראשונה בהיסטוריה מידה מסוימת של הגנה, שהוא זה שיצרה, מפני אירועי טבע אימתניים. ככל שציור זה הלך והשתרש בתודעה, הלך האדם והתרחק ממה שראה כנאיביות של האמונה התמימה בכוח עליון, בורא עולם, שהייתה נחלתם של הדורות ה"דתיים" שקדמו לו. מתוך כך צמחה חילוניות אדוקה - גם בהופעתה הקומוניסטית וגם בהופעתה הקפיטליסטית. תנועות חברתיות-רוחניות אלה התבססו על האמונה שהטכנולוגיה החדשה מסוגלת לפתור כל איום של אירועי הטבע על תנאי הקיום של האדם.

אין כל ספק שמסכת תענית של תקופתנו תיראה אחרת מזו של אבותינו. אך נדמה שהאדם, במיוחד האדם הישראלי, אינו מסוגל להימלט לגמרי מלחיות ב"ארץ האוכף". גם היום יש לרבים בישראל תחושה שהחיים תלויים במידה רבה על בלימה. אנו מאוימים מבחינת עצם הישרדותנו, למרות כל הניצחונות בקרבות והצעות הפיוס והשלום; ובעיקר - נתונים בהתאמצות תמידית לשמור על בסיס יציב לפרנסת המשפחה, למרות הצלחות מרהיבות במישור הלאומי בתחומי הטכנולוגיה והמסחר.

שיבת ציון המודרנית התחוללה באותה תקופה מיוחדת בתרבות האדם אשר בה התעצמה יכולתו להבין את העולם ולשנותו לפי רצונו וצרכיו. בזכות העשייה האנושית הולך ומתרחב שפע החיים המוכר לאדם מאז ומעולם. בפני האדם התגלו סודות האנרגיה וסגולות החיים העצומות הטמונים בחומר. כל גילוי של סגולותיו פותח שערים נוספים לחקר היש וליישום מעשי של תכונותיו המבורכות.

האדם, המסוגל לחקור את יסודות היש ורזי סגולות החיים ועל יסוד זה לעצב מחדש את דרכו בעולם, עומד מול חידת קיומו כפי

שלא עמד מולה אי-פעם: מהו סוד ברכתו? האם מגעו בבריאה יביא חיים או מוות? ברכה או קללה? מתוך מגבלות תנאי החיים בארץ, אשר בה מתחדשים חיינו, מתמודדת אף הריבונות הישראלית המודרנית עם שאלות הרוח-גורל אלו. עם שיבת ציון המודרנית עולה מחדש בחינת יכולתו של האדם היהודי לחזור אל החומר, להשתמש בו ולמצות את הברכה הטמונה בו לשם העצמת החיים. החזרה לארץ היא חזרה אל האחריות ואל שמירת החיים עצמם, בחינת לְעִבְדָּה וּלְשִׁמְרָה (בראשית ב', טו).

ג. נהרות גן עדן והאתגר האנושי⁴

שאלת הזיקה בין ברכת החיים הא-לוהית שבבריאה לבין כוחות היצירה באדם תפסה מקום מרכזי במקרא, גם כאשר הכלים שעמדו לרשותו של האדם היו מצומצמים בהרבה מאלה הקיימים כיום. אפיון נוקב של שורש ההתמודדות של האדם עם כוחות היצירה שלו - השאיפה ליצור והסכנות שבה - שבמרכזו יחסו של האדם לברכת החיים אשר במים, אפשר למצוא כבר בפרקים הראשונים שבתורה. במרכזם של קטעים אלו נמצא תיאור מדויק של האתגר הקיומי המוטל על תרבות האדם כלפי שמירת החיים בבריאה. המקום הראשון בו מוצג בפנינו אתגר זה הוא תיאור הנהרות שבגן עדן.

קריאת סיפור גן עדן מעוררת שאלה מבנית קשה ביחס למיקומם של ארבעת הנהרות היוצאים מן הגן:

4 קטע זה הוא קיצור של דברים הנמצאים בספרי, געגועי ארץ: שבילים חדשים בגלות הארץ ישראלית, הוצאת בית אב, ירושלים, 2008, עמ' 141-124.

וְנָהָר יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהִשְׁקוֹת אֶת הַגֵּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה
 רְאשִׁים.
 שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסּוֹכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחֲוִילָה אֲשֶׁר שָׁם
 הַזָּהָב.
 וַיְזַהֵב הָאֶרֶץ הַהוּא טוֹב שֵׁם הַבְּדֵלָח וְאָבֵן הַשֹּׁהַם.
 וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁנַי גִּיחוֹן הוּא הַסּוֹכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ.
 וְשֵׁם הַנְּהָר הַשְּׁלִישִׁי חַדְקֵל הוּא הַהֵלֶךְ קַדְמַת אֲשׁוּר וְהַנְּהָר
 הָרְבִיעִי הוּא פָּרָת.
 (בראשית ב', י-יד).

במבט ראשון נראה כי יש בתיאור זה זיהוי גיאוגרפי של מיקומו של הגן, על אף שזיהוי שני הנהרות הראשונים, הפישון והגיחון, עמום. מפרשי המקרא לדורותיהם נוטים לזהותם עם שני ענפי הנילוס, הכחול והלבן. ואולם זיהוי זה מעורר קושי, מכיוון שאי-אפשר להצביע על נהר כלשהו ה"יוצא מעדן" שיכול להיות מקור משותף גם לנילוס, הזורם באתיופיה, בסודן ובמצרים, וגם לפרת ולחידקל, הזורמים הרחק מאוד, צפונית-מזרח לאזור זה.

אנו לא נעסוק כאן בשאלת הזיהוי, אלא בשאלת עריכה קשה ביותר. נראה כי תיאור הנהרות ממוקם כחיץ בנקודה הבעייתית ביותר בסיפור גן עדן - ברגע השיא של הסיפור. לפני תיאור הנהרות מתוארים עץ החיים ועץ הדעת טוב ורע, ומיד אחריהם מופיע הצו הא-לוהי שלא לאכול מעץ הדעת, שאליו מתלווה התראה על עונש מוות. קשה מאוד להבין מדוע נקבע מה שנראה כתיאור גיאוגרפי של הגן במקום כה טעון ומשמעותי במהלך הסיפור. חשיבותה של נקודה זו תחודד אם נתבונן בזרימת הסיפור בלי תיאור הנהרות:

וַיִּצְמַח ה' אֱ-לֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נִחְמָד לְמִרְאָה וְטוֹב
לְמֵאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הֶגְן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע (שם,
פסוק ט, לפני תיאור הנהרות)
וַיִּצְו ה' אֱ-לֹהִים עַל הָאָדָם לֵאמֹר: מְכַל עֵץ הֶגְן אָכַל תֹּאכֵל.
וּמֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי יוֹם אֶכְלְךָ מִמֶּנּוּ
מוֹת תָּמוּת. (שם פס' טז-יז, אחרי תיאור הנהרות).

איזה הגיון עריכתי יכול להוביל להפרדת שני הקטעים הללו? הרי
הקרבה בין עץ החיים לעץ הדעת טוב ורע אשר בגן, המתוארת
בפסוק ט, היא הבסיס לציווי ה' א-לוהים לאדם המובא בפסוק טז,
ובקשר הזה שבין שני הפסוקים מצוי עיקר הסיפור כולו! תיאור
מקום הנהרות מפסיק את מהלך הסיפור, ומשום כך יש צורך לחזור
על מה שכבר נאמר בפסוק ח - "וַיִּקַּח ה' אֱ-לֹהִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ
בְּגֵן עֵדֶן לְעֵבְדָהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (פס' טו). מה פשרה של עריכה מתמיהה
זו?

נראה כי תיאור הנהרות מובא מיד לפני הציווי הא-לוהי,
הקובע את חוקיות החיים והמוות בעולם, כדי להבליט את הדילמה
שבשורש קיום האדם ותרבותו, דילמה שצמחה מאותם הנהרות.
הנהרות הגדולים של המזרח הקדום היו ערש התרבות האנושית.
הם היו הבסיס לקיומו הפיזי של האדם, כשם שהיו תשתית ומקור
עוצמה לאימפריות מבחינה כלכלית, צבאית ואף אמנותית.
הן אימפריות החומר והן תעצומות רוח האדם כמו צמחו מתוך
מימיהם של הנילוס, הפרת והחידקל.

ואכן, בתיאור הנהרות שיצאו מן הגן מודגש הגירוי החומרי
העלול להביא להסתאבות - הזהב והאבנים הטובות. הזהב
האמיתי, המפתה את האדם ומעמיד סימן שאלה עמוק על קיומו

כמממש ברכת הבורא בחיים, הוא המים עצמם, המים שבנהרות. בכל שנה באביב מתפשט הנהר בגאותו, פושה ומגיח - כפי שמעיד שמם של הנהרות, פישון וגיחון - ומעניק לאדמה הצחיחה חיים בלי כל חשבון וכלי להציב בפני האדם כל תביעה שהיא. גזירת אלים חידתית מצמיחה כלכלה השולטת בעולם, המבססת צבא והמפתחת תרבות - בעיקר תרבות של עבודה זרה.

והנה המקרא אינו רואה את יסוד ה'זרות' שבעבודה הזרה רק בצד התיאולוגי שלה; ה'זרות' שביסוד אמונה נפולה זו נוגעת גם, ואולי בעיקר, לתרבות האנושית שהתנכרה לשורש חיותה, ואשר הפכה משום כך את השפע שבבריאה לקללת האדם. ה'זרות' הזו נעוצה בכך שהחיות הבראשיתית שבמים לא עוררה את בני התרבויות הללו להכיר בשורש החיים כולם, אלא אדרבא: היא יצרה חיץ מפניו. כאשר כוחות חיים בראשיתיים נמצאים בידי בני אדם, שאינם מכירים בצמצום מידת האדם לפני א-לוהים, הם עלולים להיות בסיס לתרבות כוחנית, הרואה בשליטה במרחב האנושי - הכלכלי, הצבאי והתרבותי - את תכלית קיומה. וכאז כן היום; רק החומר הנתפס כגילוי ברכת החיות שונה: את מקום המים תפסה האנרגיה.

אף-על-פי שכל התרבויות הצומחות מהמים יונקות משורש אחד, היפרדותן זו מזו משקפת מציאות הרובצת בתשתית התודעה האנושית. רצונו של האדם לנצל את משאב החיים בבריאה לשם העצמת כוחו יוצרת חיץ בינו לבין ההכרה בשורש האחד של כל התרבויות והעמים. התוצאה של מציאות זו בתרבויות האדם היא הפיכת שורש החיים לשורש המוות.

לאורך ההיסטוריה האנושית השתמשו תרבויות אנושיות שונות בעוצמות הבראשיתיות שבמים - ולאחר מכן בפחם, בנפט ובאנרגיות האדירות הטמונות בין חלקיקי האטום - כדי ליצור חיץ בינם לבין הציווי לשמור על ברכת החיים למטרת רווחת כל

בני האדם. הן ניצלו את כוחות הטבע לצורך העצמתן, וביקשו לגייסם למען פיתוח הכוח והשלטון של ה'אני' הפרטי והתפשטות האימפריה במרחב. בכך ניתקו את המשאבים החיים מן הרצון הא-לוהי בחיים.

בהקשר זה אפשר לומר כי כל מה שכתוב בתורה אחרי סיפור גן עדן בא להציע לאדם כלים שבהם יוכל לתקן את גלות הארץ, ואת הגלות של אדם מאדם, אשר נבעו מקלקלת רוחו. אחד הביטויים המובהקים להתמודדות התרבות היהודית עם אתגר חשוב זה שבבסיס קיום האדם נמצא בוודאי בארבעת הפרקים, במשנה ובגמרא, שבמסכת תענית.

ד. הבריאה כמרקם של התקשרויות, וענוותנותו של האדם

אנו איננו חשופים לאסונות טבע כאבותינו שחיו בארץ ישראל. כיום מכות הארבה והדבר, חיות רעות, התמוטטות בתים בגשמי עוז וכדומה אינן מאיימות על שורשי המחיה שלנו ועל עצם קיומנו כפי שהיה בעבר. גם כאשר עוברות עלינו שנות בצורת אין אנו חיים בצל אימת הרעב והמוות, ככדורות ראשונים.

למרות יכולתנו לצמצם את השפעת הסכנות האורכות לנו, מקוננות כמה שאלות נוקבות על האדם ועל מקומו בבריאה בלבו של אדם הנושא באחריות לסביבתו, בלבו של אדם המודע לעושר המדהים שבבריאה ולממדיה האמיתיים: מאיפה כל זה בא? לאן כל זה הולך? אילו כוחות טמונים בהוויה האדירה? מהו האדם ומה פשר ברכתו המיוחדת בתוך הוויה זו? כיצד ליזום ולתכנן, לבצע, לבנות וליצור - ועם זאת גם לפעול כל העת מתוך ההכרה בכך שממדי הבריאה ועוצמותיה גדולים פי כמה וכמה מממדינו-אנו?

התגובה המיידית לשאלות אלו של האדם הדתי, העולה באוזניו ממקורות המסורת, היא, כי יחד עם הפעילות והעשייה יש להתפלל לא-לוהים. התפילה היא, ללא ספק, עשייה מרכזית יהודית - הן בזמן של תקוות להצלחה במעשה ידינו והן כבקשת רחמים בשעת סכנה וכתחינה לישועה מצרה. אך ממסכת תענית עולה, במפתיע, כי אין זו התגובה הראשונה המתחייבת;⁵ עיקר הדגש הוא בעניין אחר: בחובת ההכרה בכך שקיומו של האדם הוא חלק מהתרחשות רחבה אשר בה נתונים האדם, הבריאה והבורא יחד בזיקה פלאית, במרקם חי.

קטעים רבים במסכת תענית נותנים ביטוי לתובנה זו: ברכת החיים שממנה נהנה האדם - כמו גם היעדרה, המביא עליו סבל - קשורים לראיית קיומו כחלק מהתרחשות בה רקמת היחסים בבריאה היא מציאות חיה, דינאמית כל העת. על רקע זה הבריאה, על כל חיוניותה, משמשת כמעין במה להתקשרות בין האדם לעצמו, היינו: לכוחות היצירה שהוא מגלה בעצמו, בין אדם לאדם בעיצוב נורמות מוסר בחברה, ובין אדם לא-לוהים.

ראיית הבריאה כמרקם של יחסים חיים וציפיות הדדיות, אשר האדם, הבורא והבריאה הם שותפים בו, מחייבת חשבון-נפש מתמיד על מידות הנפש של הפרט ועל הנורמות החברתיות, הקובעות את היחסים בין בני האדם ואת הדרך שבה הם משתמשים בכוחות החיים שבבריאה לצרכיהם.

בתשתית ראיית הבריאה כמרקם של יחסים של התקשרות, הדדיות, והשלמה עומדת הבחירה וההכרעה בין עושק וניצול לבין עידוד הזולת ונתינת מקום לו; בין חמדנות ודחף אובססיבי

5 אמנם כבר בדף הראשון של המסכת, בדף ב ע"א, מובא מדרש המתייחס לחובה "לעבוד את ה'" בתפילה כדרך העיקרית שבה אמור האדם לפנות בבקשה ל"גבורות גשמים"; ואולם אזכור זה הוא תופעה חריגה, ראו על כך עוד בהערה 11 בפרק "מסע האדם אל מפתחות החיים" על דף ב-ג.

לרכישה ולניכוס לבין עשיית חסד וויתור; ומעל לכל - ההכרה בגבולות האגו מתוך היענות לצרכי הזולת. רק מתוך נקודה קיומית זו של ענווה עמוקה אפשר להביא שפע לעולם ולפנות לא-לוהים בבקשה לחיים.

בנקודה זו גלום אתגר תודעתי לא מבוטל עבור חברה הנתונה בתהליך מאומץ של התחדשות חייה היצירתיים, כדוגמת החברה הישראלית. עולה בלב התחושה שהגיעה שעת הכושר לחשבון נפש מבוקר על מצבו הקיומי החדש של האדם, כשותף אקטיבי עם הבורא בבריאה, מתוך ההכרה בכך שסוד חיותה של הבריאה הוא מרקם ההתקשרויות הקיים בה.

ה. התחדשות דעת האדם

על רקע האמור למעלה אפשר להצביע על שלוש תקופות שונות בהתפתחות תודעת האדם בנוגע למקומו ולתפקידו בבריאה, ובמקביל לכך - שלוש תקופות באמונה בבורא העולם.

בתקופה שבה הייתה יכולתו של האדם לשלוט בתנאי קיומו מוגבלת מאוד, והכלים שעמדו לרשותו לביסוס כלכלתו ומחיתו היו דלים, חש האדם את עצמו כקטן ותלוי בכוחות אדירים ובלתי נשלטים הקובעים את גורלו ואת עצם אפשרות קיומו. בכל מקום בטבע אשר בו פגש האדם עוצמות חיים ייחודיות - העץ הרענן, ההר הגבוה, הרוחות, הרעמים והברקים - הוא ייחס זאת להשפעתו של אחד האלים. ההכרה בחוסר יכולתו לשלוט בשורשי מחייתו גרמה לאדם לחוש צורך לפייס את האלים כדי להבטיח את קיומו. כהנגדה לאמונות ה"זרות" הללו בקשו נביאי ישראל להצמיח תודעה המבוססת על חוויית התלות בבורא אחד, על האמונה

בכוחה של הפניה הישירה אליו בתפילה להביא ישועה לאדם, ועל כך שהעולם מתנהל בחשבון של שכר ועונש, במיוחד בכל הקשור לנורמות המוסריות המעצבות את התנהגות האדם, כפרט וכחברה. הסתכלות זו אפשרה לאדם לראות את הבריאה כחלל של היענות. הנחות יסוד אלו, בלבושים שונים, ליוו את תרבות האדם המאמין עד תחילת העת החדשה.

בעידן המודרני החלה "מלכות האדם" לתפוס את מקומה של מלכות הבורא. התודעה הדתית נסוגה, ואת מקומה תפסה תודעה פוזיטיביסטית שהאמינה באדם, באחריותו וביכולתו לשלוט במרחב קיומו ובשורש מחייתו כדי לפתור כל בעיה באמצעות הכלים הטכנולוגיים שפיתח. המסורות הדתיות נחלשו, ובמקומות רבים אף קרסו לחלוטין, אל מול 'דת' חדשה שבמרכזה האמונה באדם. העוצמות הכלכליות והטכנולוגיות שיצר הביאו את האדם לסמוך על האדרת כוחותיו ולהתעלם מהתביעה המוסרית לשמירת החיים, אשר אמורה להיות נוקבת עוד יותר עם העצמת השפעותיו על הבריאה.

והנה, בתקופה הפוסט-טכנולוגית שאנו חיים בה נוצרה הזמנה לעיצוב תודעה חדשה, תודעה של אדם שהתבגר. אדם בוגר מכיר ביכולותיו הסגוליות ההולכות ומתעצמות, אך בו-בזמן הוא גם מודע לכך שהיוהרה בגין כישרונותיו הסגוליים עלולה להכשיל אותו פעם אחר פעם.

כעת מתעורר הצורך החיוני בהכרת משמעות מעמדו של האדם כשותף לבורא בעצם קיום החיים והעצמתם. על אדם המקבל על עצמו אחריות זו מוטל לעצב דמות אנושית המסוגלת להיות מתוך הזדקקות והיענות לאחר - גם לא-לוהים, גם לבריאה וגם לאדם שלידי. במציאות חדשה זו חוזרת התנהגותו המוסרית של האדם,

כפרט וכחברה, ומצטיירת כמכרעת בכל הקשור למרקם היחסים המיוחד בין בני האדם ובינם לבין הבריאה והבורא. לאמונה שכזו, של תרבות האדם המתבגר, שלוש הנחות יסוד הקשורות לצמיחת החיים בהקשר זה:

- הבריאה היא של א-לוהים; משום כך ממדי החיות שבחומר, כמו אלה שברוח, הם אינסופיים;
- הבריאה היא חלל של התקשרויות והיענות בין הנבראים, רקמה של סגולות קיום המפרות זו את זו ומשפיעות ברכה זו על זו. ההתבוננות במערכת זו עשויה ללמד את האדם משהו על ברכת חייו שלו - בהתקשרות בין אדם לאדם, בין אדם לבריאה ובין אדם לשורש החיים עצמם: בורא העולם, א-לוהי ישראל;
- סוד כוחו של האדם הוא מתת הדיבור שלו כפולג מן הדיבור היוצר הא-לוהי, והעשייה היונקת ממנה. בכוחות החיוניים האלו מביאים את האדם לקחת חלק בהמשך התהוותו של העולם. זאת, בתנאי שיממש את כוחותיו הסגוליים מתוך ענווה, הנובעת מן ההכרה בקטנותו של האדם ביחס לבריאה.

האדם המודרני - גם זה המאמין בא-לוהים - איננו מוכן לוותר על הישגיו. ואולם מערכת ההיענות שביסוד הבריאה לא השתנתה; הבריאה עודנה מרקם של התקשרויות. יכולתו של האדם לפעול בה כשותף אמיתי לבורא העולם למען החיים תלויה בענוותנותו ובמוסריותו. בעשרת הדפים הראשונים של מסכת תענית עיצבו חכמינו תודעה של תיקון עולם האדם, תודעה שיש בכוחה, לדעתם, לעצב את מרקם יחסי החיים בין האדם, הבורא והבריאה בעולם של היענות. תודעה זו איננה באה במקום יכולות היצירה

המובהקות של האדם, או במקום אחריותו לשמור על חייו מול
עוצמות הטבע. נהפוך הוא. יש בה כדי להעצים את כוחו הסגולי
לשם מימוש הברכה שביש.

התקווה להתהוות האדם מתוך אמונה בוגרת הוא השער לעיון
המחודש במסכת תענית.